

Історіографія та джерелознавство

УДК 930.2:737.3(477.83/86)

О. М. Зінченко

СЕМАНТИКА ВОЛОДИМИРОВОГО ТРИЗУБЦЯ: ДИСКУСІЇ БЕЗ КІНЦЯ

Стаття являє собою історіографічний огляд вивчення семантики княжого знаку Володимира I Святославовича. Пропонуються принципові умови розв'язання проблеми семантики давньоруських княжих знаків шляхом зміни підходів до її джерельної бази.

Ключові слова: Знаки Рюриковичів, князь Володимир Святославович, історіографія.

Статья представляет собой историографический обзор изучения семантики княжеского знака Владимира I Святославовича. Предлагаются принципиальные условия разрешения проблемы семантики древнерусских княжеских знаков путём смены подходов к базе её источников.

Ключевые слова: Знаки Рюриковичей, князь Владимир Святославович, историография

The author of the article has compiled a historiographical review of studies on the semantics of Knyaz Vladimir I Svyatoslavovych's emblem. He suggests that the fundamental condition of solving the problem of Old Russian emblems' semantics is changing an approach to defining its sources.

Key words: Emblems of Rurik Dynasty, Knyaz Vladymir Svyatoslavovych, historiography

Хоча наприкінці XVIII століття монети Яро-слава потрапили до наукового обігу одночасно із монетами Володимира, саме останні стали предметом наукового ажіотажу. О. Пастернак нараховував близька 40 пояснень значення Володимирового тризуба [17, с. 39-40]. Протягом другої половини ХХ ст. до них додалося ще близька десяти [19, с. 27-39; 18; 27, с. 220; 4; 26; 1]. Як влучно висловилася М. Сотникова: “Література про найдавніші руські монети повна припущеннями щодо значення цього знаку, походження якого залишається загадковим і досі, а кількість назв цьому предмету дорівнюється кількості авторів, що бралися за його розгадування” [20, с. 121].

Справедливість цих слів примушує нас **поставити проблему:** чому дискусії щодо семантики княжого знаку Володимира Святославовича тривають без кінця і що їх може зупинити? **Метою статті** є визначення принципових умов, які б були достатніми для розв'язання проблеми семантики знаків Рюриковичів.

М. Карамзіну належить найбільш вживане наймення знаку Володимира – “тризубець” [11, с. 39, прим. 56]. Від тих часів версії полилися як з рогу достатку. Нумізмати першої половини ХІХ століття А. Воейков (1816), С. Шодуар (1836), І. Сахаров (1842), Я. Рейхель (1843),

Ф. Шуберт (1843, 1858) майже одноставно “впізнали” у цьому знамені зображення світильника – трикирія чи панікадила [22, с. 165-167]. Я. Волошинський (1853), Ф. Жиль (1861), Тилезіус фон Тиленау (1864) вважали його зображенням хоругви [22, с. 165, 180]. С. Строганов (1860) побачив у ньому церковний портал, а І. Бартоломій (1860) – якір [22, с. 166]. А. Уваров (1862) був впевнений, що знак є зображення верхівки візантійського скіпетра. На цю думку було пристав І. Толстой (1884), додавши до цього припущення іще одне: це той самий скіпетр, який Володимир доставила з Царгорода цесарівна Анна [23, с. 269]. Хоча раніше І. Толстой висловлювався значно обережніше, як про знак, значення якого є нез'ясованим [22, с. 165]. Від другої половини ХІХ століття набувають популярності версії щодо скандинавського походження знаку Володимира. Б. Кьоне (1859) вважав, що на його монетах зображений норманський ворон, а П. Мілюков (1889), що – норманський шолом [17, с. 40]. Були версії, що знак є державою князя Володимира, анакією (атрибут влади візантійських базилевсів), лук із стрілою, бойова сокира, візантійський, східний, слов'янський, або варязький орнамент, рунічна, грецька, або слов'янська монограма [17, с. 40]. Таке розпачливе становище навіть примусило К. Болсуновського назвати цей знак “нумізматичним сфінксом” [3, с. 3]. В такому ж ключі висловлю-

вався пізніше і М. Грушевський [9]. Отже, в кожній наступній публікації, присвяченій проблемі походження та семантики Володимирового знамена, містилися серйозні аргументи для спростування попередніх версій.

На цей час лишилися дві гіпотези, що продовжують обговорюватися і впливати на історіографію. Перша гіпотеза – про тризуб-монограму. К. Болсуновський вважав, що резьбяр, який зумів ясно і чітко передати зображення Володимира та Спасителя, міг би будь-що зобразити так, що те можна було б легко впізнати. Оскільки ж він змалював певну загадкову фігуру поруч з зрозумілим зображенням князя – то він зобразив щось, що мало скоріш внутрішнє значення: цей знак є нічим іншим, ніж монограмою [2; 3]. Ця ідея не була у той час зовсім новою. Академік А. Кунік висловлював припущення, що велика кількість геральдичних знаків у Європі походять з так званих “зв’язаних рун”. Знаки ці склалися з усіх літер рунічної абетки, що входили в ім’я власника знаку, і були зв’язані між собою на взірець монограми [22, с. 186]. К. Болсуновський заперечив А. Кунікові: “Замість того, щоб шукати розгадку загадкової фігури у північних рунах, чи не було б вірніше та більш природно пошукати її у країні, що знаходилася у таких саме близьких взаєминах з давньою Руссю – у Візантії, з монетами якої наші найдавніші монети мають значно більше подібного, аніж з монетами скандинавськими” [33, с. 5]. К. Болсуновський звертає увагу на те, що монети візантійських міст Північного Причорномор’я часто містять монограми місцевих можновладців, які є (як на його думку) найбільшчою аналогією до знаку на Володимировому сріблі. “Відтак, - пише дослідник, - спроба розкласти ці фігури на складові частини дала, без прибільшення, грецьке слово – ΒΑΣΙΛΕΥΣ, титул, яким користувалися всі монархи Сходу, а також царі Босфору за часів їхньої політичної незалежності від Риму та Візантії” [2, с. 6]. Далі автор наводить велику кількість аналогій, у тому числі з нумізматики південних слов’ян. Але більшість його доводів є здогадами. Крім того, гіпотеза не пояснює ані семантики знаку Святослава Ігоревича, батька Володимира, ані знаків молодших князів.

Гіпотеза монограми пережила реінкарнацію у роботі О. Пастернака [17]. Він аналізував написи на монетах Володимира, зображення яких були опубліковані у “Ілюстрованій історії України” М. Грушевського. Монети Володимира, як відомо, розподілені на п’ять основних типів. І зображення, і легенди цих монет різняться. Легенди є варіантами фрази: “Володимир на столі, а се його срібло”. Однак, цей напис не завжди

містить всю фразу. Частина літер здалася О. Пастернаку некарбованою навмисно, наприклад: “...дамир на ...толе”. Автор гіпотези припустив, що літери, яких не вистачає у написі, повинні міститися у самому знакові. Простіші його форми містили менше літер тієї фрази, складніші – її цілком [17, с. 26-33]. Утім, ще нумізмати ХІХ ст. помітили, що навіть у рамках одного монетного типу існує принаймні ще по два підтипи. Так наприклад для першого типу це будуть монети із гаслом на аверсі: а) “Володимир на столе” та б) “Володимир, а се его сребро” [25, с. 8-9]. Усього ж лише тільки в одному Київському скарбі 1876 року серед Володимирових монет першого типу нараховують 24 штемпельних пари, виконаних 5 або 6 різьбярями [20, с. 122, 132], а взагалі відомо про існування близька 40 різних штемпелів, якими карбувалися ці срібники [21, с. 121-139]. Тому побачена О. Пастернаком закономірність не знаходить підтвердження у масовому матеріалі. Пропуски у напису є наслідком роботи не дуже вправного гравера, стирання монети у результаті її тривалого використання, або зберігання у агресивних для металу монети умовах.

Дослідження Н. Константінова [12; 13] викликали негативний резонанс серед наукової спільноти [10, с. 38]. Він наводив у своїх роботах кілька “розшифровок” знаків Рюриковичів, трактуючи їх як монограми із кіпрських графем. До речі, ідея розбивати знаки на елементи критикувалася і раніше. В. Січинський зазначає: “Рисунок тризуба такий складний, що до нього можна “вписати” кожен літеру, а потім “скласти” довільне слово чи речення, згідно фантазії та вподобання автора” [19, с. 28]. Тому гіпотеза про тризуб-монограму має значення лише історіографічне.

Є ще друга гіпотеза, що знайшла своє відображення як у історичній літературі, так і у суспільній свідомості України. Про це красномовно свідчить встановлення пам’ятника Незалежності у Харкові, увінчаного зображенням сокола, і рядки пісні про те, що “наш герб – в блакитнім небі соколиця”. Початки «пташиної» гіпотези можна віднести до другої половини ХІХ століття, коли Б. Кьоне назвав знамено Володимира “норманським вороном”, а академік А. Кунік знак Ярослава – “голубом Святого Духа”. “Сама фігура (...) не може бути нічим іншим, аніж птахом, що само по собі зрозуміло кожному, – імперативно зазначає А. Кунік, – (...) невправний гравер, або за для полегшення своєї праці, або за якимось попереднім взірцем такої ж самої форми, зробив, так би мовити, лише силует птаха” [14, с.

73]. Далі вчений звертається до численних аналогій у середньовічній нумізматиці, де в якості такого птаха виступає голуб. Утім, під впливом доводів А. Уварова та І. Толстого, які вказували, що у Візантії аж до XIII століття голуба зображали лише головою догори, А. Кунік відійшов від початкової думки і став вважати цей знак зображенням держави – символом влади київських князів [22, с. 183]. Т. Арне досліджував підвіски із знаками Рюриковичів, що були знайдені у Швеції, і прийшов до висновку, що на них зображений птах [18, с. 63]. С. Геденов визначав, що на знаках Рюриковичів був змальований сокіл-перік [8, с. 34].

У 1968 р. виходять дві публікації, які воскресили «соколину» версію. С. Ширінський аналізує зображення наконечнику піхв шаблі-меча, який був знайдений у 1960 р. у могильнику Кримудас у Латвії. Такі наконечники потрапляють у Прибалтику з Подніпров'я наприкінці X – на початку XI ст., очевидно, разом із воїнами-балтами, що поверталися на батьківщину з дружини київського князя. Знамено Володимира на цьому наконечнику зберегло форму тризуба, але по суті перетворилося на зображення птаха, і таким чином, вважає С. Ширінський, підвіски із зображенням знаку Ярослава та оздоблені фігурками птахів констатують існування на Русі у X – першій половині XI ст. традиції, яка пов'язувала в уявленні людей знак-тризуб та птаха у одне ціле [27, с. 220]. Далі автор звертається до етнографії, яка пояснює виникнення знаків власності у різних народів тим, що найдавнішим видом тамг були зображення легендарних предків роду – тварин-тотемів. Він зазначає: “У поганській Русі в умовах феодалізму, що розвивається, реальні зображення родових тотемів поступово схематизуються та набувають все більшого значення знаків власності” [27, с. 220].

Робота О. Рапова з'ясовує, зображення якого саме птаха вплинуло на силует знаків Ярослава, і Володимира [18]. На підтвердження своєї думки дослідник звертається до літературної спадщини Русі, де князів називають “соколами”: “Сокіл не був давнім божеством ані у слов'ян, ані у скандинавських народів. Та з прийняттям християнства жодному язичеському богові і не лишилося б місця у руському релігійному пантеоні, хоча пережитки язичества зберігалися іще досить довгий час. Той факт, що князів дома Рюриковичів билини та “Слово про полк Ігорів” називають “соколами”, говорить про те, що сокіл був емблемою, гербом роду, який очолював феодальну верхівку Київської Русі. Вірогідно, що сокіл у глибокій давнині був то-

темом роду, з якого походила князівська сім'я” [18, с. 69].

Насамперед ця гіпотеза не пояснює, чому зображення сокола не з'являється у першому з відомих знаків Рюриковичів – у знаку Святослава, і куди це зображення зникає зі знаків синів Володимира. Якщо птахоподібність була головною ознакою емблеми роду, то саме ця ознака повинна була домінувати у найстаршому із знаків, і саме вона повинна була знайти свій подальший розвиток серед пізніших знамен, більшість яких у своїй основі мають зображення двозуба. О. Рапов напевне розумів цю ваду гіпотези, тому навіть поставив під сумнів: чи належать Рюриковичам знаки другої половини XI – XII століть [18, с. 68]. Але належність останніх до знаків Рюриковичів є абсолютно доведеною. Окрім наших заперечень маємо навести і думку А. Молчанова, що зооморфність не є притаманною жодному з варіантів знаку Рюриковичів X-XII ст., окрім відтвореної у статті О. Рапова не зовсім точної промальовки Ярославового срібла так званої “меншої ваги”. Оскільки цей тип монет Ярослава був викарбуваний ремісником-варягом (на це вказує як стиль монет, так і латинське “R” у монетній легенді), то додавання півкіл у нижній частині знаку, яке робить схожим його на зображення птаха, є не “розшифровкою”, а переосмисленням знаку [15, с. 84]. Тому не коректно класти в основу розшифровки знаку його переосмислення іноземцем. На підтвердження цих висновків додамо, що О. Рапов, аналізуючи Ярославове знамено, ігнорує інші його варіанти, які були зображені на срібниках “більшої ваги” та підвісках-печатах, які навпаки містили справжні зображення птахів (Рис. 1). “Що до підібраних О. Раповим літературних прикладів порівняння Рюрикова племені із соколом, – зазначає А. Молчанов, – то нестабільність використання цієї поетичної метафори по відношенню до тих чи інших персонажів можна побачити у тому самому “Слові про полк Ігорев” [15, с. 84]. Отже, жодний з аргументів цієї гіпотези не є переконливим.

Загалом всі спроби визначення семантики знаків Рюриковичів А. Молчанов змальовує із скепсисом: “Уважне вивчення зображень княжих знаків на найдавніших руських монетах виявляє повну безпідставність усіх наявних в минулому спроб за допомогою довільного сюжетного тлумачення визначити конкретний предметно-зображальний прототип тамги роду Рюриковичів” [16, с. 9]. Мусимо відзначити, що приєднуючись до цієї думки, ми маємо поширити це визначення і на решту інших гіпотез, які з'явилися у другій половині XX.: В. Січинсь-

кого, О. Братка, Г. Шаповалова та О. Белова й інших.

Схиляючись до думки про грецько-візантійське коріння українського тризубу, В. Січинський бачив у цьому знаку тризуб Посейдону і апелював як до аналогії та перехідної форми до специфічної графіки тризубців на монетах з Прієни IV-III ст. до н.е та на монетах понтійських царів Ріміталка, Ріскупоріда, Евпатора III ст. н.е. [19, с. 29]. Тобто у своїх викладках В. Січинський підходить до проблеми, як і В. Драчук [10, с. 93], вбачаючи певну графічну і функціональну подібність між боспорськими і руськими тризубцями. Утім, на відміну від В. Драчука, В. Січинський вбачав цю подібність зумовленою спільним візантійським впливом, і не зважав на те, що між боспорськими та руськими знаками протягом семи століть немає жодної перехідної форми, яка б генетично їх з'єднала.

У 1989 р. Інститут історії АН УРСР випускає в світ препринт філософа О. Братка [4], який розглядав тризуб у світлі аналогій різноманітних знакових систем світу як символ “триєдності життєтворчої сили поступу” [4, с. 19]. Щоправда, так і не стає зрозумілим, з яких причин давньоруські князі вирішили обрати собі за емблему символ триєдності, якщо перший відомий знак Рюриковичів (знак Святослава) є двозуб, як і більшість знаків XI-XII ст. Твердження, що походження тризубу Рюриковичів пов'язано із Атлантидою [4, с. 9-10], викликає здивування і не може бути пояснено навіть плюралістичністю філософської методології. Наступні редакції цієї версії [5; 6; 7] відзначаються все більшим захопленням езотерикою і повним ігноруванням історичної методології, що дозволяє перевести її до категорії маргінальних досліджень. Натомість спочатку гіпотеза О. Братка мала навіть певний вплив на історіографію: вона згадана в переліку наукових гіпотез щодо семантики знаків Рюриковичів, наприклад, у академічному історико-етнографічному дослідженні “Українці” (спільному проекту РАН та НАНУ) [24, с. 25] та в Б. Якимовича [28].

На думку Г. Шаповалова та О. Белова, знак Рюриковичів є не тризубом, а “якорем-хрестом” [26; 1]. Відштовхуючись від певної подібності до якоря зображеного на монетах знаку Ярослава, шляхом співставлення із низкою графічних аналогій автори версії приходять до висновку, що давньоруські князі обрали своїм знаменом якір, як давній сакральний символ і символ християнства, що був поширений у середньовічному Середземномор'ї [26, с. 34-35]. Зазначимо, що ці висновки щодо семантики знаків Рюриковичів ґрунтуються на обмеженій

джерельній базі: не враховано усіх зображень знаків Володимира та Ярослава, на які хоч як не дивись, а зображення якоря не побачиш. Викликає сумніви і визначення як штоку якоря добре відомого давньоруській палеографії розділового знаку – хреста у легенді монети Ярослава та печатці його сина Ізяслава. Щодо твердження, що такий само хрест-шток увінчує і знак Володимира на його монетах – то таке поєднання відомо лише на одному з 176 штемпелів, де хрест використовується в якості розділового знаку легенди “Владимере сребро + святого Василя” [21, с. 179-180].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Є кілька причин, які не дозволяють визнати справедливості жодної з перелічених версій. Більшість з названих версій обґрунтовують історичність зв'язків знаків Рюриковичів із графічними аналогіями, визначеними автором версії у більшому чи меншому ступеню уможливлено. Сам факт постійного виникнення нових версій указує на незадоволення наукових кіл попередніми.

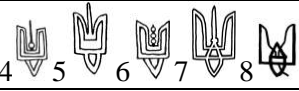

Мусимо також відзначити обмеженість, або вибірковість у джерелах та відсутність комплексного підходу до них. Названі гіпотези були побудовані насамперед на основі нумізматичних та письмових джерел. Спочатку це було пов'язано із тим, що більшість інших категорій джерел, які мали б бути залучені до вирішення проблеми, не були ще введені до наукового обігу, або не пов'язувалися із цією проблемою. За нашими підрахунками, знак Володимира відомий у 20 варіантах, кількість відомих з різних джерел зображень сягає 237 екземплярів, а Ярослава – у 6 варіантах, у кількості 27 екземплярів. Але для інтерпретації семантики княжих знамен використовувалися лише 2-3 варіанти знаку Володимира або Ярослава, при чому ігнорувалася еволюція графіки цих знаків протягом життя князя. Як видно з Рис. 1, саме аналіз варіативних рис графіки знаків був покладений у основу багатьох гіпотез. Також лишився недослідженим зв'язок орнаментальних мотивів княжих знаків із історичним та культурним контекстом Русі, вплив пережиткових елементів дохристиянських культур. Для цього необхідно розширити джерельну базу дослідження: долучити найширше коло джерел із самими княжими знаками, а також дослідити сюжети художнього оформлення предметів давньоруського ужиткового мистецтва, на яких досить часто можна побачити орнаментальні мотиви конче подібні до графіки знаків Володимира та його синів. Не можна також виключати, що ретроспективне вивчення давньоруських пережитків у східно-

слов'янському фольклорі допоможе розкрити значення таких орнаментальних мотивів, а отже – допоможе вирішити питання семантики знаків Рюриковичів.

На нашу думку, пояснення семантики княжих знамен повинно бути спільним для усіх знаків старших Рюриковичів. Необхідно вирішити, чим

зумовлені зміни у графіці знаку Володимира чи Ярослава. Здається імовірним, що саме у еволюції графіки цих знаків захований ключ, який дозволяє пояснити семантику усіх знаків Рюриковичів та поставити крапку у цій дискусії.

Рисунок 1. Еволюція графіки атрибутів знаків старших Рюриковичів

	Володимир	Святополк	Ізяслав	Мстислав	Ярослав	Суди- слав
~970 – 973 рр.	 1					
~972 – 986 рр.	 2					
~970- 980-ті рр.	 3					
~ 989 р.	 4 5 6 7 8					
К. X ст.	 9		 10 11	 12		
1006 р.	 13 14 15 16				 17	
1011 р.	 18 19 20 21				 22	
1014- 15 рр.	 23 24	 25			 26	
1018 р .		 27			 28	
~ 1023 - 1038				 29	 30	
~1030 – 1032 рр.				 31	 32	
Після 1036 року						 33

ЛІТЕРАТУРА

- Белов О., Шаповалов Г. Герб України – символ віри й надії // Урядовий кур'єр – 2007. – 5 квітня. – № 61.
- Болсуновский К.В. Родовой знак Рюриковичей Великих Князей Киевских: Геральдическое исследование. – К., 1908. – 8 с.
- Б[олсуновский К.] и Ч[ернев Н.] Заметка о загадочной фигуре на монетах великого княжества Киевского. – К., 1889. – 10 с.

4. Братко О.А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці (Нова наукова гіпотеза). – К.: Інститут історії АН УРСР, 1989. – 19 с.
5. Братко О.А. Тридент, його зміст та іпостасі // Національна символіка. – К., 1991. – 48 с. – с. 37 – 43.
6. Братко-Кутинський О.А. Генеза української державної символіки в дослідженні к. філос. наук Олексія Братка-Кутинського. – К.: Видавництво міжнародного товариства “Білий птах”, 1992. – 85 с.
7. Братко-Кутинський О.А. Феномен України. Наукове дослідження. – К.: Вечірній Київ, Українська академія оригінальних ідей. – 1996. – 304 с.
8. Гедеонов С. Варяги и Русь. – СПб., 1876. – 68 с.
9. Грушевський М.С. Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – 3 вер. ст. ст.
10. Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1975. – 176 с.
11. Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб.: ООО «Золотой век»: ТОО «Диамант», 1997. – Т. 1 – 4. – 623 с.
12. Константинов Н.А. Черноморские загадочные знаки и глаголица. – УЗ ЛГУ, № 197, серия филологических наук. – Вып. 23. – Л., 1957. – С. 110 – 146.
13. Константинов Н.А. Начало расшифровки загадочных знаков Приднепровья. – ВЛУ, № 14, серия истории, языка и литературы. – Вып. 3. – Л., 1963. – С. 105 – 116.
14. Куник А.О. русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича с изображением Св. Георгия Победоносца. – СПб., 1860. – 168 с.
15. Молчанов А.А. К вопросу о художественных особенностях и портретности изображений на древнейших русских монетах // ВМУ. – 1973. – №3. – С. 72 – 86.
16. Молчанов А.А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси: Автореф. дис... канд. ист. наук.: 07. 00. 06. / МГУ. – М., 1976. – 19 с.
17. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. – К.: Веселка, 1991. – 47 с.
18. Рапов О.М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // СА. – 1968. – №3. – С. 62 – 69.
19. Січинський В. Український тризуб і прапор. – Вінніпег: Тризуб, 1953. – 72 с.
20. Сотникова М.П. Сребреники Киевского кланда 1876 г. // НиС. – 1968. – Т. 3. – С. 114 – 137.
21. Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л.: Искусство, 1983. – 240 с.
22. Толстой И.И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. – СПб., 1882. – 272 [30] с.
23. Толстой И.И. Знамя первых наших христианских великих князей // Труды VI-го Археологического съезда. – Одесса, 1886. – 364 с.
24. Украинцы / Н.С. Полищук, А.П. Пономарёв (отв. ред). – М.: Наука, 2000. – 535 с.
25. Чернев Н. Заметки о неизданных и редких монетах // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. Вып. 3 и 4. – К., 1891. – 31 с.
26. Шаповалов Г. Знак Рюриковичів не тризуб, а якір-хрест // Національна символіка. – К., 1991. – С. 32 – 36.
27. Ширинский С.С. Ременные бляшки со знаками Рюриковичей из Бирки и Гнездова // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – 471 с.
28. Якимович Б. До питання про українську національну символіку. // Національна символіка. Бібліотека журналу “Пам’ятки України” – К., 1991. – 48 с. – С. 2 – 12.